

ԲԱՆԱՎԵՃ ԵՎ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ. ДИСКУССИИ И ОБСУЖДЕНИЯ. DISCUSSIONS

ՀԱՅ-ԽՈՒՌԱՌԻՐԱՐՏԱԿԱՆ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀՀԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Գլխավոր գիտաշխատող, ք. գ. դ.

alpehist@gmail.com

DOI: 10.57236/1829-0183-2024.2(31)-20

Համառոտագիր

Հոդվածում խոռատարտական ստուգաբանություններ են առաջարկվում մի շարք հայերեն արմատների և ածանցների համար:

Հայ. *թիւ* «համրանք, թվանշան», թիասել «ասել, խոսել», հմմտ. խուռ. *tive/tiwə* «բառ, բան»:

Հայ. *խաղ* «խաղ, պար, հանդիսություն, երգ», հմմտ. խոռատարտ. *ħalu* «ծես, հանդիսություն»:

Հայ. *շունչ* «շնչառություն», «հոգի, մարդ», հմմտ. խուռ. *šūni* «հոգի»:

Հայ. *խրախ* «ուրախ, ուրախություն, խնջույք», հմմտ. ուրարտ. *ħur-* «խմել»

Հայ. *խարիսխ*, *խորիսխ* բառերը, ուրարտերենում հայտնի -*šē* (սեպագիր -*šē*) ածանցի պատճառով, համարվում են ուրարտական փոխառություններ:

Հայ. վերջաձանցներ *-ախ*, *-ոխ*, *-ուխ*, *-եխ*, հմմտ. ուրարտ. *-ḫi* (= *ħə*) ածանցը, որը տարբեր ծայնավորներով վերջացող արմատների հետ համանման ձևեր է առաջացնում:

Հայ. *խրախ* (**խուր-ախ*) «ուրախ, ուրախություն, խնջույք», ուրարտ. *ħur-* «խմել»: Տարբեր լեզուներում «խմած, կոնծած» իմաստով բառերը կարող են ձեռք բերել «ուրախ», «բարձր տրամադրությամբ» նշանակությունը, և ընդհակառակը:

Հայ. *ուրախ* բառի զարգացումը կարելի է պատկերացնել այսպես՝ *խուր-ախ*, տարնմանությամբ՝ *հուրախ*, *հ-* անկումով՝ *ուրախ*, իսկ *տիխուր-*ն ուղղակի *տ-* ժխտականով՝ *տ-խուր*:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. Հայոց լեզվի պատմություն, ստուգաբանություն, հայերեն, խուռերեն, ուրարտերեն, խոռատարտական լեզուներ:

ARMENO-HURRO-URARTIAN ETYMOLOGIES

ARMEN PETROSYAN

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

Principal researcher, doctor of philology

alpehist@gmail.com

Abstract

The article suggests Hurro-Urartian etymologies for several Armenian words and suffixes.

Arm. *թիւ* "number, digit", *թիւ տալ* "to speak, to say", cf. Hurr. *tive/tiwə* "word, thing".

Arm. *խաղ* "game, dance, ceremony, song", cf. Hurro-Urart. *ḫalu* "ritual, ceremony".

Arm. *շունչ* "breathing", "soul, man", cf. hurr. *šūni* "soul".

Arm. *խաթիւ* "support, base, anchor" *խորիւ* "honeycomb" due to the suffix -*u* (cf. urart. -*šhi*) are to be Urartian borrowings.

Arm. suffixes -*ալ*, -*ն*, -*նի*, -*նիւ* would trace back to the Urartian suffix -*hi* (= *ḫə*), which with different preceding vowels creates similar endings.

Arm. *խալ* "fun, joy, feast", cf. Urart. *ḫur-* "to drink". Words and expressions meaning "drink, drunk" in various languages get the meanings "cheerful, in a good mood" and a vice versa.

Arm. *նւալ* "cheerful; joyfully" can be derived from the form *խուալ* < urart. **ḫuraḫi*, then, with dissimilation of the first consonant – *խուալ* > *նւալ*, while *սխուալ* "sad" is formed with the negative prefix *un-*.

Keywords and phrases. Armenian language, history of Armenian language, etymology, Hurrian language, Urartian language, Hurro-Urartian languages.

АРМЯНО-ХУРРО-УРАРТСКИЕ ЭТИМОЛОГИИ

АРМЕН ПЕТРОСЯН

Институт археологии и этнографии НАН РА,

Главный научный сотрудник, доктор филологических наук

alpehist@gmail.com

Аннотация

В статье предлагаются хурро-урартские этимологии для ряда армянских корней и суффиксов.

Арм. *թիւ* «число, цифра», *թիւ տալ* «говорить, сказать», ср. хурр. *tive/tiwə* «слово, вещь».

Арм. *խաղ* «игра, танец, церемония, песня», ср. хурро-урарт. *ḫalu* «ритуал, церемония».

Арм. *շունչ* «дыхание», «душа, человек», ср. хурр. *šūni* «душа».

Арм. *խաթиւ* «опора, база, якорь» *խորիւ* «соты» из за суффикса -*u* (ср. урарт. -*šhi*) считаются урартскими заимствованиями.

Арм. суффиксы -ալի, -նի, -նիլ, -ելի должны восходить к урартскому суффиксу -hi (= hə), который с основами оканчивающимися на разные гласные создает подобные окончания.

Арм. խրախ «веселье, радость, пир», ср. урарт. hiḡ- «пить». Слова и выражения означающие на разных языках «выпивший, пьяный» получают значения «вселый, с хорошим настроением» и наоборот.

Арм. ուրախ «веселый; радостно» может восходить к форме hiuḡaḡa- урарт. *hiuḡaḡi, с диссимиляцией первого согласного -hiuḡaḡa > ուրախ, а hiuḡaḡa «грустный, грустно» образован с отрицательным префиксом in.

Ключевые слова и словосочетания. Армянский язык, история армянского языка, этимология, хурритский язык, урартский язык, хурро-урартские языки:

Հայ. *թիւ «համրանք, թվանշան», թիւասել «ասել, խոսել», խոտ. tīve/tiwə «բառ, բան»

Խոտերեն tīve/tiwə «բառ, բան (իր)» [1, p. 267-268; 2, S. 454-456], բառը այն շարքից է, որոնք պարզ համապատասխանություններ ունեն ուրարտերենում, հմմտ. ուրարտ. tiu, ti(ia)- «ասել, խոսել» և tini «անուն» [3, S. 77; 4, с. 48; 5, p. 122; 6, p. 219]¹: Ի: Դյակոնովը, հղելով Գ. Ղափանցյանին, հայ. թիւ-ը համարել է փոխառություն այդ խոտերեն կամ ուրարտերեն բառերից [7, с. 201, прим. 29]²: Սակայն հետազայում, համահեղինակի հետ գրված մեկ այլ աշխատության մեջ, այդ կապը համարվում է մերժելի բառերի իմաստաբանական տարբերության պատճառով [9, p. 724]:

Աճառյանը հայ. թիւ «համրանք, թվանշան» արմատի հետ հիշում է ի թիւ ասել «առանց եղանակի կարդալ» և թուել «ասել, պատմել» իմաստները և արմատը թողնում չստուգաբանված [10, էջ 186]: Գ. Զահուկյանը թիւ «թվարկում, թվանշան, համար» արմատը համարում է կապված հնդեվրոպական *teuo-/*tēu- «նուշել» արմատի հետ, ազգակից բառերի թվում հիշելով հնդ. tuvas «նուշել, հզոր», ռուս. тысяча «հազար» բառերը [11, էջ 267]:

Գրաբարում թիւ, թուել, թիւ ասել, թուելեաց երգ բառերի և արտահայտությունների ունեցած իմաստներին մանրամասն անդրադարձել է Մ.

¹ Ուրարտ. բառը հայտնի է մի քանի քերականական ձևերով և տարբեր բառարաններում ներկայացվում է տարբեր կերպ՝ tiau-, ti(ia)u (Գ. Մելիքիշվիլի, Ն. Հարությունյան), ti- (Մ. Խաչիկյան, Գ. Վիլհելմ), ti(ia)-, tiu (Մ. Սալվինի):

² Ղափանցյանի աշխատություններում այդ ստուգաբանությունը մեզ գտնել չհաջողվեց՝ նա խոտ. tiwe-ի հետ փորձել է համեմատել հայ. թոթովեմ և թովեմ բառերը [8, с. с. 294-295]:

Աբեղյանը իր մի աշխատության մեջ, որը Աճառյանը հիշում է որպես «լավագույն բացատրություն»: Ահա Աբեղյանի եզրակացությունները համառոտ: Թիւ բառը, ինչպես և թուել բայը սկզբնապես «ասել, պատմելու» իմաստ է ունեցել, և թիւ ասել-ը ուղղակի նշանակում է «ասել» (հմմտ. տաղ ասել, երգ ասել ևն): Եվ «թուելեաց երգը» միանգամայն համապատասխանում «երգ վիպասանացին»՝ «(վեպ) պատմողների/ասացողների երգ» իմաստով: Ընդ որում, մի շարք ուրիշ լեզուներում ևս (հունարեն, լատիներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն) «ասել, պատմել» և «թվել, հաշվել» բառերը արտահայտվում են նույնարմատ բառերով [12, 84-89]: Սա, ի միջի այլոց, լուծում է «բառ» և «թիվ» իմաստաբանական հակասությունը, և ուրեմն, հայերեն և խուռիերեն բառերի կապը միանգամայն հնարավոր է:

Եվ եթե «(ի) թիւ ասելը» նշանակում է ուղղակի «ասել», ապա թիւ-ը այստեղ պետք է նշանակի ուղղակի «խոսք, բառ, բան», որպես «խոսք/բառ/բան ասել», այսինքն՝ թիւ-ը ուղղակի նույնանում է խուռիական tiwe-ին (հայերենում վերջին ձայնավորի կանոնավոր անկմամբ, որը տեղի է ունեցել մ.թ. առաջին դարերին): Խուռիական և ուրարտական բառերի ազգակցությունից հետևում է, որ այդ արմատը խուռաուրարտական է և, ուրեմն, նրա հնդեվրոպական ծագումը կասկածելի է: Եվ եթե թիւ- «բառ, խոսք» և «թիվ, թվանշան ևն» նշանակություններով արմատները մի շարք լեզուներում նույն ծագումն ունեն, ապա միանգամայն հավանական է, որ այդ հայ. բառի երկիմաստությունը եղել է նաև փոխատու լեզվում՝ խուռիերենում կամ ուրարտերենում, որը չի բացահայտվում հայտնի աղբյուրներում: Բազմիմաստության տեսակետից հետաքրքիր է նշել նաև հայերեն բան-ի և խուռ. tiwe-ի ընդհանուր «իր» իմաստը:

Հայ. խաղ «խաղ, երգ, պար, հանդիսություն», խուռաուրարտ. *ħalu* «ծես, հանդիսություն»

Հին հայ. խաղ նշանակում է «երեխայի, լարախաղացի, ծաղրածուի ևն խաղ», «տեսարանն կամ տաղաարն խաղացողաց», «թատրոն», «պար», «ծաղր, կատակ», «երգ, հատկապես աշխարհիկ երգ», որից՝ խաղալ «խաղ խաղալ», «պարել», «ծաղրել», «ուրախությունից խայտալ», «շարժվել, արշավել», խաղալիկ «պարող», «խաղալիք», խաղարար «պարող, կաքավող» և այլն [13, 913]:

Հ. Աճառյանը արմատը թողնում է առանց ստուգաբանության, իսկ Գ. Ջահուկյանը կասկածով փորձում է կապել հնդեվրոպական *kel- «քշել,

արագ շարժել» և *(s)k(h)el- «ծռել, հենել, ծուռ» արմատների հետ [11, 311]: Ուրարտական տեքստերի խառն բառն սովորաբար թարգմանվում է որպես «ծես, արարողություն» (ավանդված է հոգնակի խալի/e ձևով) [14, c. 396]: Նույն խալի ձևը հանդիպում է խոտիերենում, և, կարծում են, որ նույն նշանակությամբ [4, c. 46; 2, S. 119]: Սեպագրում օ-ի համար առանձին նշաններ չկան, և այն հաղորդվում է ու-ով (ուրարտական սեպագիր ու-ն, համարյա միշտ, հաղորդում է օ հնչյունը) [15, c. 50]: Այսպիսով, ուրարտ. խա-ն կարող է վերականգնվել որպես xalo-, որն ուղղակի նույնական է հայ. խաղ-ին (սեռ. խաղոյ, որ ցույց է տալիս, որ հնում, մինչև վերջին ձայնավորի անկումը, այն հնչել է *xalo):

Խոտիերենում, բացի խալի-ից, հայտնի են մի շարք համահունչ բառեր, որոնցից մի մասն ակնհայտորեն, մի մասն էլ վարկածային ձևով, քանի որ բառերի իմաստը լրիվ պարզ չէ, կարող են կապվել հայ. խաղ-ի հետ [2, S. 119-122]: Դրանցից պետք է նշել հատկապես խա- «երգել» (?), խալme/i «երգ» (հմմտ. և խալիի պաշտամունքի կամ զոհաբերության հետ կապված մի տերմին, որը նույնպես համեմատում են ուրարտ. խալի-ի հետ) [2, S. 119]: «Երգելու» դեպքում հարցը պարզ է՝ հմմտ. հայ. խաղ, խաղիկ «երգ»: Խոտիերենում -m(m)e/i-ն բառիմաստը շատ չփոխող վերջածանց է, հմմտ. օրինակ ուրարտ. pura և խոտ. purame, purammi «ստրուկ» բառերը³: Ակնհայտորեն նույն արմատն է ենթադրում խոտիերենին հարևան հնագույն փոքրասիական լեզվի՝ խեթերենի խալli(ya)ri «(ծիսական) երգիչ» բառը, որին ոչ խեթական՝ խաթական ծագում է վերագրվում և Թ. Շուվտհայսի ու Զ. Գրեպինի կողմից արդեն համեմատվել է հայ. խաղ-ի հետ [20, p. 30-31]⁴: Խոտաուրարտերեն և խաթերեն այդ բառերի արմատը, ամենայն հավանականությամբ, փոխառություն է մի լեզվից մյուսին: Հետաքրքիր է, որ առավել հին գրավոր լեզուներում՝ խեթերենում (< խաթ.) և խոտիերենում արմատը հանդես է գալիս ածանցված և միայն ավելի նեղ «երգ» իմաստով, մինչդեռ ուրարտերենում վերականգնվում է ավելի լայն «խաղ, ծիսական խաղ, հանդիսություն,

³ Վիլիելմը որպես այս ածանցով հիշում է նաև մի շարք այլ բառեր՝ ulme/i «ստրուկի», elami «երդում», olmi/e «զենք», tazme «նվեր»(?) [5, p. 89]:

⁴ Պուիվելը, առանց լուրջ պատճառաբանության, մերժում է համեմատությունը հայ. խաղ-ի հետ, ինչը ճիշտ կերպով քննադատվել է Զ. Գրեպինի կողմից [21, p. 86]:

ծես» իմաստները: Այսպիսով, ուրարտերենը (որից և հայերենը) պահպանել է բառի հնագույն իմաստը, իսկ խոտերենում և խեթերենում ավանդված են արմատի միայն մասնավոր իմաստով ածանցյալ ձևեր:

Վերջերս նորից հիշվում է խալու-ի՝ ժամանակին Սանտալճյանի կողմից առաջարկված «խաղող» մեկնաբանությունը: Ուրարտերենին մերձավոր ազգակից խոտերենում էլ հայտնի է *halul*- «ինչ-որ մի բան» բառը, և հավանական է, որ այն նշանակել է «խաղող» [16, c. 27; 17, c. 445; 18, p. 261; 2, S. 122]⁵: Նկատենք, որ դա չի հակասում խալու-ի «խաղեր, հանդիսություններ» մեկնաբանությանը: Ուրարտ. *halu*-ն կարող է նշանակել «խաղ, խաղային հանդիսություն», իսկ *halul*-ն՝ «խաղող», որը պատահական նմանություն ունի *halu*-ի հոգնակի *haluli* «խաղեր» ձևի հետ (այստեղ թերևս ի հայտ է գալիս տարբեր բառերի այնպիսի մի համահնչյունություն, ինչպես հայ. խաղող «խաղող» և բրբռ. խաղող «երգասաց, դերասան» բառերի դեպքում): Եթե այդպես է, ապա *halul*-ն պետք է թարգմանվի մի դեպքում «խաղեր, ծես/հանդիսություններ», մյուսում «խաղող», ըստ համատեքստի:

Ուրարտում, առավել քան այլուրեք հին աշխարհում, կարևորագույն դեր են կատարել խաղողի և գինու մշակույթը և դրանց առնչվող առասպելաբանական պատկերացումները և ծեսերը: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հենց Անդրկովկասը և Հայկական լեռնաշխարհն են եղել խաղողի մշակության հայրենիքը [այդ մասին տես 24, էջ 12-30; 25, c. 24-43; 26, c. 143-147; 27, c. 102-117; 28, էջ 261-265]: Ուրարտական արձանագրություններում բազմիցս հիշվում են խաղողուտների հիմնումը, ապա և գերագույն աստված «Խալդիի դարպասներ» կոչվող տաճարների առջև խաղողի հասունացման տարբեր փուլերին նվիրված հանդիսությունները [տես օրինակ 29, էջ 10, 76-78]: Ընդ որում, Խալդին, ի թիվս այլ գործառնությունների, եղել է նաև խաղողագործության և գինու/գինեխմության հովանավորը, ինչպես հունական Դիոնիսոսը [28, էջ 263-273]:

Հայ. շունչ, խուռ. *šūni* «հոգի» (?)

Հայոց, ինչպես և շատ այլ ժողովուրդների արխաիկ պատկերացումներում, հոգին պատկերացվել է որպես շունչ, քամի կամ օդային մի էակ,

⁵ Այս բառի համար առաջարկվել է նաև «հացկերույթ» մեկնաբանությունը [19, c. 88]:

ըստ որի, հայերենում շունչ, ոգիկամ հոգի բառերը որպես հոմանիշ են ընկալվում [30, էջ 16]: Եզնիկ Կողբացին գրում է, որ ոգու և հոգմի անվանումները եբրայերեն, հունարեն և ասորերեն ևս նույնական են [31, էջ 73]: Նույն երևույթը հայտնի է և այլ լեզուներում, հմմտ. օրինակ ռուս. дух «ոգի», душа «հոգի» և дух «փչել» բառերի հարաբերությունը: Այսինքն՝ շնչառությունը ընկալվել է որպես մարդու բնորոշ հատկանիշ (շունչ/հոգի ունեցող էակ՝ մարդ):

Ըստ Աճառյանի, հայ. շունչ «օդի փչյուն», «շնչառություն» և «հոգի, մարդ» նշանակությունների հարաբերությունը նույնն է, ինչ որ հել «հևք, հևոց», հով «հով, քամի», և հոգի «հոգի, ոգի», «շունչ, մարդ» բառերում, որոնք նույնպես ծագում են շունչ-ի համադրելի «փչել, ուռչել» նշանակությամբ արմատից (հնդեվրոպական *peu-) [33, էջ 89-90; 11, էջ 459; հմմտ. 32, р. 713-714, 745]: Շունչ բառն ընդունված ստուգաբանություն չունի. Աճառյանը այն վարկածային ձևով համարում է բնածայնային, կազմված 2 պարզ ձայնից և և չ ածանցիչներով (հմմտ. հնչել, մնչել ևն) [33, էջ 535], իսկ Ջահուկյանը գրում է՝ «թերևս բնածայնական կազմություն» և հղում Աճառյանին [11, էջ 594]: Ի. Դյակոնովը և Ս. Ստարոստինը իրենց մի հոդվածում, որտեղ փորձում են հիմնավորել խոռաուարտական և հյուսիսարևելակովկասյան լեզուների ազգակցությունը, ի թիվս այլոց վերականգնում են խոռաուարտ. *sūn (կամ sū-ne ?), արմատը, ըստ խոռ. sūnə «հոգի, շնչառություն» բառի, որը ծագեցնում են այդ լեզուների ենթադրյալ միասնական նախնու *šun(t'V) արմատից, հմմտ. դարգիներեն sunt' «հոտ», լակերեն šunt' «քթախոտ», ավարերեն šunt'-ize «հոտ քաշել» և šunt' «քթախոտ» [34, с. 178]:

Այդ մասին կարելի է ասել հետևյալը: Ներկայումս խոռաուարտերենի և հյուսիսարևելակովկասյան լեզուների ազգակցության գաղափարը համընդհանուր ընդունելություն չի գտել, և եթե նույնիսկ այն կա, ապա չափազանց հեռու է [5, р. 81]: Ապա, հեղինակներն իրենք էլ որոշ չափով կասկածելի են համարում այս արմատի իրենց վերակազմությունը: Ասուրերեն և նրանից յուրացրած սեպագրում (խուռիական, խեթական, ուրարտական) š-ով հաղորդվել է հիմնականում s հնչյունը, և խուռիերեն šuni (կարդալ՝ սունը/շունը) բառը, որը Է. Լարոշը թարգմանել է որպես «հոգի (?)» [1, р. 243], ներկայացրել են որպես «հոգի, շունչ» և մոտեցրել կովկասյան լեզուների «հոտ, հոտ քաշել» նշանակությամբ բառերին:

Ներկայումս Դյակոնովի և Ստարոստինի այդ մեկնաբանությունը հակված են համարել «հնացած» [2, 413-414]:

Ժամանակակից բառարաններում հյուսիսկովկասյան «հոտ քաշել» իմաստով բառերը ներկայացված են այսպես. դարգ. сунтиклес, сунтибирес, լակ. ссунти учин, ավար. сунтизе (այսինքն՝ սունթ- ձևով): Քարթվեական լեզուներում էլ կան սրանց համադրելի ձևեր: Այնտեղ վերականգնվում են *s1wen- / *s1wn- և և *s1wer- «շնչել, հոգոց հանել (հանգստանալ)» արմատները, որոնք զանական (լազա-մեգրելական) ճյուղում հանդես են գալիս նախաձայն շ-ով՝ հմմտ. մեգր. švan- «շնչել, հոգոց հանել», švanž /շվանջ/ «հանգստանալ» [35, р. 179-180]: Գ. Կլիմովը հիշում է, որ Ն. Մառը հայ. շունչ բառը համարում է փոխառված զանականից, բայց գտնում, որ այն կարող է նաև հնդեվրոպական ծագում ունենալ (Աճառյանն էլ բերում է քարթվեական մի շարք ձևեր, որոնք շատ նման են հայ. շունչ-ին՝ վրաց. suni «շունչ, հոտ» և գավառական մեգրել. šunžo /շունջո/ «հոգի»): «Հոգու» համար վերականգնվում է քարթվեական *s1ul- «հոգի» արմատը» (վրաց. sulı, մեգր. šuri), բայց «հոգի, ոգի» և «շունչ» հասկացությունները վրացերենում ունեն նաև sun- արմատով ձևեր՝ suni «հոտ, ոգի, հոգի», suntkva /սունթքվա/ «շնչել»: Այս վերջին ձևն ակնհայտորեն նույնական է հյուսիսկովկասյան վերականգնվող *šun(tʷ)-ին, և ուրեմն, այդ ձևերն ունեն ընդհանուր ծագում: Եվ եթե ճիշտ է խոս. šuni-ի «հոգի» մեկնաբանությունը, ապա այն նույնպես պետք է միավորվեր սրանց հետ:

Այսպիսով, հայ. շունչ-ը, թեև կարող էր բնաձայն ծագում ունենալ, բայց, քանի որ այն շատ նման է քարթվեական արմատի զանական ձևերին, կարող է փոխառված, կամ գոնե ազդված լինել դրանցից (հայ-քարթվեական հին ընդհանրությունները հիմնականում զանական ձևերի հետ են): Իսկ եթե ճիշտ է խոս. šuni-ի «հոգի» մեկնաբանությունը, ապա այն հավանաբար անբաժանելի է քարթվեական և հյուսիսկովկասյան համահունչ բառերից և հայ. շունչ-ից:

Հայ. -ախ, -ոխ, -ուխ, -եխ ածանցները

Սրանք առանձնացվում են խաղախ «կաշի», կամախ «նվեր», կանճոխ «կացնի կոր», մեղմեխ «նենգ», պարեխ «ժայռ» և նման բառերի հիման վրա: Գ. Ջահուկյանը կարծում է, որ դրանք կարող են ուրարտական ծագում ունենալ [11, էջ 794]: Ներկայումս այդ մասին կարելի է

վստահորեն ասել: Խոռատարտական բառակազմական -ի (=ի) ածանցը [5, S. 91], որն ուրարտական աղբյուրներում շատ տարածված է որպես երկրանունների վերջավորություն (հմմտ. օրինակ Էթիուխի, Դիաուխի, Ուելիքուխի, Աբիլիանիխի երկրանունները), բացի այդ, օ/ու, ի/ե և ա հիմքերով ստեղծում է ածականներ և գոյականներ, օրինակ, taraiuhi (հմմտ. tarayə «ուժեղ, հզոր»), babanahe «լեռնաստան» (հմմտ. babani «լեռ, սար»), terihe «տնկադաշտ» (հմմտ. ter- «տնկել, հիմնել») [5, S. 111]:

Հայ. -իսիս ածանցը

Հանդիպում է խարիսիս և խորիսիս բառերում: Ըստ Գ. Ջահուկյանի, «կարելի է ենթադրել ուրարտական ծագում» [11, էջ 807]: Եվ իրոք, հետազայում պարզվել է որ -ի-ն (սեպագիր -ի) ուրարտերենում բարդ ածանց է՝ չա վերացական ածանցին ավելացել է -ի-ն (ինչպես ասվեց, ուրարտական սեպագրում չ-ն հիմնականում հաղորդում է s հնչյունը): Այդ ածանցով հայտնի են hurišhe «ջրամատակարարում», tuišhe «մաքուր տեղ» (?), urišhe «զենք, ռազմական հանդերձանք» բառերը [5, S. 111]:

Հայ. խարիսիս

Այդ բառը նշանակել է «պատվանդան, հատակ», «ցած բեմ», որը հետազայում այլ իմաստներ է ձեռք բերել: Աճառյանը և Ջահուկյանը այն թողնում են առանց ստուգաբանության [10, էջ 245; 11, էջ 321]: Խոռիտերենում և ուրարտերենում հայտնի է hāri «ճանապարհ» բառը, որը համադրելի է խարիսիս-ի «հատակ, հիմք» նշանակության հետ, հատկապես եթե ճանապարհը պատկերացվի որպես հիմք՝ կառուցված (ասենք, սալահատակված) մի բան, որի վրա է տեղի ունենում երթևեկը: Բառը, ըստ Աճառյանի, հայերենից անցել է վրացերեն, որտեղ ներկայացված է բավական տարբեր իմաստներով՝ xarisxi «աստիճան», xarisxevani «արժանավոր, աստիճանավոր», mexarisxi «դասական», axxarisxuli «աստիճանավոր»: «Ճանապարհ» և «պատվանդան» իմաստներից մինչև «աստիճան» (վեր տանող կառույց/ճանապարհ), դժվար չէ պատկերացնել, և վրացերենում էլ, թերևս, պահպանվել է հին «ճանապարհ» իմաստի հիշողությունը:

Խորիսիս «մեղրահաց, մոմով մեղր»

Հաշվի առնելով ածանցի ծագումը, կարելի է ենթադրել, որ խոր-ը ուրարտերեն նշանակել է «մեղր» կամ մեղրի հետ կապված մի բան:

⁶ Սա թերևս մշակութային «թափառող տերմին» է, հայտնի հին եգիպտոսից մինչև միջագետք և սիրիա, հմմտ. հատկապես արադ. ḥarrānu [2, 132-133]:

Աճառյանը բառը թողնում է առանց ստուգաբանության, բայց ներկայացնում է Ս. Բուզգեի կարծիքը, ըստ որի, բառի արմատը համեմատվում է հուն. *kēros*, *kērion*, լատ. *cera*, լիտվ. *koris* և լատվ. *kārites* «մեղրամոմ» բառերի հետ, հմմտ. և կապադովկյան հունարեն *korokko* «մեղրահաց»: Ջահուկյանը նույնպես հիշում է Բուզգեի ստուգաբանությունը, ավելացնելով «թերևս պատկանում է զուգահեռների այն խմբին, որոնց համար Պոկոռնին վերականգնում է **kār*- «մեղրամոմ» արմատը, սակայն լատիներենը և հայերենը ցույց են տալիս այլ ծայնավորում»: Ըստ հունարենի նորագույն ստուգաբանական բառարանի, լատ. *cera*-ն փոխառություն է հուն. *kēros*-ից, որը բալթիական լեզուների նշված բառերի հետ չի կարող մեկ միասնական հնդեվրոպական հիմքի բերվել և, ըստ այդմ, օտար ծագում պիտի ունենա [36, p. 689-690; նույնը տես և 37, p. 527]: Վերջին ժամանակներս հունարենում փորձում են գտնել խոռատուրարտական նշանակալի հետքեր [տես օրինակ 38, p. 39-50, որտեղ հավանական է համարվում հունական մեծ աստվածներ Արտեմիսի, Ապոլոնի և Նրանց մայր Լետոյի խոռատուրարտական ծագումը], և նույնիսկ կարծիք կա, որ Կրետեի մինոսյան գծային Ա գրով տեքստերի լեզուն խոռիական է [39]: Ըստ այդմ, չի կարելի բացառել, որ նշված հունարեն բառերը փոխառված լինեն խոռատուրարտականների հետ ինչ-որ կերպ առնչվող փոքրասիական մի լեզվից (սեպագիր *ե-ի*՝ հունարենում *կ-ով* արտացոլման համար հմմտ. սեպագիր *Ḫlakku* և հուն. Կիլիկիա համապատասխանությունը):

Հայ. խրախ «ուրախ, ուրախություն, խնջույք», ուրարտ. խր-«խմել», «ուրախանալ»

Ժամանակին Ս. Տերվիշյանը բառի արմատը ենթադրել է խուր-, որից և -ախ ածանցով՝ խուրախ, նախաձայնի անկմամբ՝ ուրախ, և տ-ժխտականով՝ տ-խուր «ոչ ուրախ, տխուր»: Աճառյանը ստուգաբանում է խրախ-ը ուրախ-ի սաստկական հուրախ ձևից, խուրախ>խրախ անցումով: Տերվիշյանի կարծիքի հետ որոշակիորեն համաձայն է եղել Ա. Մեյեն (նա բառի ամբողջական ձևը դրել է խուրախ, որից ձևացել են ուրախ և խրախ ձևերը), որը հետո ընդունել է Աճառյանի ստուգաբանությունը [10, էջ 429]: Ջահուկյանը խրախ-ը համարում է փոխառություն իրանական չավանդված մի ձևից, հնդեվրոպական «ցատկել, ցատկոտել» իմաստով մի արմատից (ըստ Հ. Բեյլիի) [11, էջ 353]:

Ներկայումս Տերվիշյանի և Մեյեի ստուգաբանությունները կարող են ճշտվել ուրարտական նյութով: Ուրարտերենում, ինչպես ասվեց,

հայտնի է *hurīš* բառը, որը թարգմանում են «ոռոգող, ոռոգիչ» [14, c. 396; 17, c. 447], «նա որ խմեցնում է» [4, c. 47], «ջրամատակարարում» [2, S. 172-173] նշանակություններով: Համադրելով այն խոռոիներեն *hurappi* «Թեշուբ աստծու ծեսի ինչ-որ անոթ, դիտոն» [2, S. 172-173] բառի հետ, կարելի վերականգնել խոռոարարտական **hur-* «խում, խմել» արմատը [4, c. 47] (խմել/ըմպել/արբել նշանակությամբ արմատներից «ոռոգել» և «գալար» նշանակությունների զարգացման համար հմմտ. հայ. Արբուցանել «խմեցնել, հարբեցնել, ոռոգել», ջրարբի «ոռոգովի, ոռոգված» և ըմպանակ, ըմպարան «բաժակ», ըմպաման «փարչ», ըմբոց «ջուր խմելու աման» բառերը [33, էջ 599]:

Խմելը տարբեր լեզուներում հաճախ ձեռք է բերում նաև «ալկոհոլային խմիչք խմել», «հարբել» նշանակությունները (հմմտ. հայ. խմել, ռուս. *пить*, անգլ. *drink* «խմել, հարբել»): Խրախ-ի «ուրախ, խնջույք» նշանակությունները թույլ են տալիս այդ բառը մեկնաբանել որպես ուրարտերեն կազմություն, *hur-* «խմել» արմատից, *-aḫ* ածանցով՝ խուրախը, որը, հայերենի զարգացման օրինաչափություններով կանոնավոր կերպով դարձել է խրախ: «Խմած, կոնծած» իմաստով բառերը կարող են ձեռք բերել «ուրախ», «բարձր տրամադրությամբ» նշանակությունը, և ընդհակառակը, վերջին իմաստով բառերը կարող են ստանալ «հարբած, կոնծած» նշանակությունը, հմմտ. հայ. քեֆը լավ (այսինքն՝ «բարձր տրամադրությամբ») և ռուս. *навеселе* (բառացի՝ «ուրախ վիճակում») որոնք նշանակում են «կոնծած, հարբած», այսինքն՝ ուրախ լինելը և բարձր տրամադրությունը հավասարեցվում են խմած/հարբած լինելուն: Ավելացնենք նաևզվարճասեր,բառացի՝ «ուրախություն սիրող», բայց և «խրախճանամուլ, ուտող-խմող» և քեֆ անել «կոնծաբանել», բայց և «ուրախանալ»[40, էջ 203, 671] տիպի բառերն ու արտահայտությունները: Այստեղ նորից հիշենք, որ ամբողջ հին աշխարհում չկար որևէ երկիր, այդքան զարգացած լիներ գինեխմության մշակույթը, ինչպես Ուրարտուն, միակը, որտեղ այն դարձել էր երկրի գլխավոր աստծու հիմնական գործառույթներից մեկը:

Ջահուկյանի կողմից Աճառյանի ստուգաբանությունը մերժելու և բառին իրանական ծագում վերագրելու պատճառը խրախճան բառի իրանական ճան «ցանկացող, սիրող, -սեր, -մուլ» վերջավորությունն է: Դա իհարկե հարյուր տոկոսանոց փաստարկ չէ (եթե ոչ՝ Աճառյանն իր ոչ իրանական ստուգաբանությունը չէր առաջարկի): Իրանական ծագման

արմատները և վերջավորությունները հայերենում միանում են նաև ոչ իրանական արմատների (ինչպես իրանական ծագման ածանցները հանդես են գալիս նաև ոչ իրանական արմատների հետ), իսկ -ճան-ի համար Ջահուկյանն ինքը բերում է բնիկ հայկական գինի հիմքով կազմված և խրախճան-ին մոտ իմաստով գինեճան «գինեսեր/գինեմոլ» բառը, հետո միայն ավելացնելով որ այդ ածանցը հանդիպում է նաև իրանական փոխառություններում [11, էջ 808]:

Ի միջի այլոց պարտադիր չէ նույնիսկ խոռաուրարական *խր- «խմել» արմատին նաև «ուրախանալ» նշանակություն վերագրել: Հնարավոր է պատկերացնել նաև համանուն *խր- «ուրախ, ուրախանալ» արմատի գոյությունը (այդ լեզուները մեզ են հասել չափազանց թերի բառապաշարով): Ամեն դեպքում հայերենում խրախ(<խուր-ախ) և տխուր «ոչ ուրախ» բառերում պարզորոշ վերականգնվում է խուր- «ուրախ» արմատը, որի և՛ տեսքը և՛ -ախ վերջավորությունը հավանական են դարձնում նրա խոռաուրարական ծագումը:

Հայ. ուրախ, տխուր

Վերն ասվածի հիման վրա այս բառերը պետք է ստուգաբանվեն քննարկվող *խր- «ուրախ լինել» արմատից, նույնական կամ համանուն *խր- «խմել» արմատին: Ուրախ բառի զարգացումը կարելի է պատկերացնել այսպես՝ *hurax>խուր-ախ, տարնմանությամբ՝ հուրախ, հ-ի անկումով՝ ուրախ, իսկ տխուր-ն ուղղակի տ- ժխտականով՝ տ-խուր:

Գրականության ցանկ

1. Laroche E., Glossaire de la langue hurrite, Revue hittite et asianique, XXXIV-XXXV, 1976-77, 323 p.
2. Richter T., Bibliographisches Glossar des Hurritischen, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2012, 667 S.
3. Diakonoffl. M. , Hurrisch und urartäisch, R. Kitzinger, München, 1971, 175 S.
4. Хачикян М., Хурритский и урартский языки, Изд. АН, Ереван, 1985, 196 с.
5. Wilhelm G. Hurrian; Urartian, The ancient languages of Asia Minor, Cambridge University Press, Cambridge, 2008, 81-123.
6. Salvini M., Corpus dei testi urartei, Vol. V, edition de Boccard, Paris, 2018, 506 p.

7. Дьяконов И. М., Предыстория армянского народа, Изд. АН, Ереван, 1968, 26 с.
8. Капанцян Г. А., Историко-лингвистические работы, т. 2, Изд. АН, Ереван, 1975, 542 с.
9. Greppin J., Diakonoff I., Some effects of the Hurro-Urartian people and their languages upon the earliest Armenians, *Journal of the American Oriental Society*, 1991, 4, p. 720-730.
10. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 2, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1973.
11. Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ասորիկ, Երևան, 2010, 819 էջ:
12. Արեղյան Մ., Երկեր, ԳԱ հրատ. Երևան, 1985, հ. Ը, 671 էջ:
13. Տես Նոր հայկազյան բառարան, հ. Ա, Երևան, 1979, 1140 էջ:
14. Меликишвили Г. А.. Урартские клинообразные надписи, Изд. АН СССР, М., 1960, 504 с.
15. Дьяконов И. М.. Материалы к фонетике урартского языка, Вопросы грамматики и истории восточных языков, Изд. АН СССР, М.-Л., 1958, с. 27-53.
16. Մկրտչյան Н. А., Субстратные названия растений в армянском языке, Древний Восток 4, Ереван, 1983, с. 24-37.
17. Арутюнян Н. В., Корпус урартских клинописных надписей, Ереван, 2001, 445 с.
18. Çilingiroğlu A., Salvini M. 2001, p. 261; Richter, S. 122: Առաջարկվել է նաև «հացկերույթ» մեկնաբանությունը, տես ????
19. И. М. Дьяконов, Урартские письма и документы, М.-Л., 1963, с. 88:
20. Puhvel J., Hittite Etymological Dictionary, Vol. 3, De Gruyter, Berlin, New York, 1991, 461 p.
21. Greppin J., Review of J: Puhvel, Hittite Etymological Dictionary, *Annual of Armenian Linguistics*. V. 13, 1992, p. 85-86.
22. Çilingiroğlu A., Salvini M., 2001, Ayanis I. Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Istituto per gli studi micenei ed egeo-anatolici CNR, Roma. ??
23. Дьяконов И. М., Урартские письма и документы, Изд. АН, М.-Л., 1963, 144 с.

24. Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան (խմբ.), Գինին հայոց ավանդական մշակույթում, Ագրոքիզնեսի և գյուղի զարգացման կենտրոն, ՀԱԻ, Երևան, 2005, էջ 12-30:
25. Арутюнян А. Ф., Очерки истории виноградарства и виноделия древней и средневековой Армении, Принтинфо, Ереван, 2005.
26. Пиотровский Б. Б., Ванское царство, Изд. Восточной литературы, М., 1959.
27. Арутюнян Н. В., Земледелие и и скотоводство в Урарту, Изд. АН, Ереван, 1964.
28. Պետրոսյան Ա., Հայկական ավանդական դրամայի ակունքների շուրջ, Պատմաբանասիրական հանդես, 2006, 2, էջ 256-284:
29. Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, ԳԱ հրատ. Երևան, 1990, 158 էջ:
30. Աբեղյան Մ. Երկեր, հ. Է, ԳԱ հրատ. Երևան, 1975, 671 էջ:
31. Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Հայաստան հրատ. Երևան, 1970, 256 էջ:
32. Martirosyan H. 2020, Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon, Brill, Leyden, 988 p.
33. Աճառեան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, Երևանի համալսարանի հրատ., Երևան, 1973, հ. Բ, 687 էջ:
34. Дьяконов И. М., Старостин С. А., Хуррито-урартские у восточнокавказские языки, Древний Восток: этнокультурные связи, «наука», М. 1988, с. 164-207.
35. Klimov G., Etymological dictioanaty of the Kartvelian languages, de Gruyter, Berlin, New York, 1998, 504 p.
36. Beekes R. S., Etymological Dictionary of Greek, Brill, Leiden, Boston, 2010, 1808 p.
37. Chantraine P., Dictionaire étymologique de la langue grecque, Klincksieck, Paris, 1999, 1447 p.
38. Blažek V., Artemis and her family, Graeco-Latina Brunensia, 2016, 21/2, p. 39-50.
39. Monti O. 2002, Observations sur la langue du linéaire A, Kadmos 41, p. 117- 120.
40. Սուքիասյան Ա. Մ. Հայոց լեզվ ի հոմանիշների բառարան, ԳԱ հրատ. Երևան, 1967, 685 էջ: